

З мазаікі сабраных фактаў...

Голубеў, В.Ф. Сельская абшчына ў Беларусі XVI–XVIII стст. / В.Ф. Голубеў. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – 407 с.

Уражвае аб'ём крыніц, выкарыстаных у манаграфіі. Яны паходзяць з 21 архіва-васховішча – айчыннага і замежнага. Гэта пераважна акты, інвентары ўладанняў, сялянскія скаргі і іншыя дакументы. Відавая прыналежнасць крыніц па гісторыі абшчыны вычарпана. Сама ж абшчына пакінула параўнальна невялікую колькасць дакументаў. Абшчына дзейнічала, у асноўным, у сферы вуснай культуры і прававога звычаю (а не пісаных законаў, інструкцый, пратаколаў, пісьмовых справаздач і г.д.). Адсюль спецыфіка крыніц, якія не адпастроўваюць поўна ўсіх бакоў яе функцыянавання. Яшчэ адна іх асаблівасць – яны пераважна змяшчаюць звесткі пра абшчыну ў буйных дзяржаўных, прыватных і духоўных уладаннях. У сувязі са сказаным некаторыя з дакументаў, выяўленых В.Ф. Голубевым, з'яўляюцца сапраўдным адкрыццём, як, напрыклад, пацвярджальны прывілей польскага караля і вялікага князя літоўскага Яна III грамадзе с. Рэчыца Брэскай эканоміі на чынш і павіннасці за XVII ст. (с. 291–293). Неабходна падкрэсліць таксама і наступнае. Крыніцы, якія вывучаў В.Ф. Голубеў, захоўваюцца ў розных фондах. Каб ацаніць аб'ём працы аўтара, трэба мець на ўвазе, што вопісы амаль усіх гэтых фондаў не апублікаваны. Таму пошук крыніц, іх папярэдняю сістэматызацыю даследчык мог ажыццявіць толькі непасрэдна ў архівах.

Актуальнай з'яўляецца любая гістарычная тэма, што даследуецца прафесійным гісторыкам. Аднак ёсць такія тэмы, якія змяшчаюць у сабе вялікі патэнцыял для адкрыцця новых і важных кірункаў. Адною з іх прысвечана манаграфія В.Ф. Голубева «Сельская абшчына ў Беларусі XVI–XVIII стст.». Як адзначае сам аўтар, аўтарытэт папярэдняй гістарыяграфіі і невялікі аб'ём крыніц па гісторыі сялянскай абшчыны Беларусі, уведзеных у навуковы зварот, спрыялі замацаванню ўяўлення аб знікненні абшчыны ў другой палове XVI ст. В.Ф. Голубеў паставіў перад сабой задачу паказаць, што сялянская абшчына на беларускіх землях не толькі не распалася ў другой палове XVI ст., але і функцыянавала ў XVII–XVIII стст.

Паводле В.Ф. Голубева, абшчына – гэта «грамадска-вытворчы інстытут, што выконваў дзве асноўныя функцыі: арганізацыйна-абарончую для насельніцтва, якое ўваходзіла ў склад грамады, і прадстаўнічую адносна абшчыны з землеўласнікамі ці дзяржавай» (с. 6). «Разам з тым, – дапаўняе даследчык, – нярэдка абшчына выкарыстоўвалася землеўласнікам і нават дзяржавай у сваіх інтарэсах, напрыклад, пры збіранні падаткаў, арганізацыі агульных работ і інш.» (с. 6). Даследуючы абшчыну, аўтар улічваў наступныя фактары: арыентацыю гаспадаркі на вытворчасць збожжа і іншай сельскагаспадарчай прадукцыі для яе рэалізацыі за межамі феадальнага маёнтка; пераважны тып службы сялян – чынш ці паншчына. Вучоны адзначаў, што нормы працы на паншчыне прызначаліся звычайна асобна на індывідуальную гаспадарку, у той час як даніна і чынш – агулам на ўсю воласць. Раскладка паншчыны на індывідуальную гаспадарку вяла да аслаблення калектывісцкіх, абшчынных традыцый (с. 124). Даследчык узяў да ўвагі і наступныя фактары: памежнае становішча ўсходніх рэгіёнаў Беларусі з Маскоўскай дзяржавай (с. 111–112); сілу даўніны («старына») (с. 106–107); змены, звязаныя з аграрнымі рэформамі (с. 101, 191 і інш.); складання шляхі аднаўлення гаспадаркі пасля разбуральных войнаў (с. 154–155 і інш.). В.Ф. Голубеў вызначыў трываль-

сувязі паміж названымі фактарамі і фактамі, звязанымі непасрэдна з функцыянаваннем абшчыны. Вынікі аналізу дадзеных сувязяў адпавядаюць традыцыйнай перыядызацыі сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі XVI–XVIII стст., якой прытрымліваецца аўтар. Адпаведна з ёй, XVI – першая палова XVII ст. – перыяд замацавання таварна-грашовых адносін, пераход да фальварачна-паншчыннай сістэмы гаспадарання ў спалучэнні са значнай доляй грашовай рэнты ў сістэме павіннаснага абкладання сялянства; другая палова XVII – першая палова XVIII ст. – звязаны з войнамі, час эканамічнага заняпаду і гаспадарчага аднаўлення, пашырэння грашовай рэнты; другая палова XVIII ст. – перыяд эканамічнага адраджэння на аснове як умацавання фальварачна-паншчыннай сістэмы ў спалучэнні з іншымі формамі гаспадарання, так і мадэрнізацыі эканомікі ў выніку правядзення гаспадарчых і адміністрацыйных рэформ (с. 8).

Аўтар манаграфіі слушна структураваў выданне, асобна размясціўшы матэрыял па абшчынах у дзяржаўных, прыватных і царкоўных уладаннях. Што зразумела, бо сацыяльныя працэсы ва ўладаннях вызначанага тыпу і прыналежнасці працякалі парознаму. Вучоны дыферэнцыраваў заходні і ўсходні рэгіёны Беларусі як зоны, якія да сярэдзіны XVI ст. значна адрозніваліся з пункту гледжання ролі і месца ў іх абшчыны. Гэты падыход дазваляў даследчыку вызначыць ступень уплыву разнастайных тэндэнцый гаспадарчага развіцця на эвалюцыю абшчыны ў розных рэгіёнах Беларусі XVI–XVIII стст.

Прафесіяналізм аўтара правіўся ў вялікай ступені ва ўменні знайсці сувязі паміж фактамі пісьмовых крыніц, вызначыць на іх падставе новыя гістарычныя факты, пераканаўча інтэрпрэтаваць іх, адэкватна рэалізуючы агульны падыход, канкрэтныя метады і прыёмы даследавання, скласці з мазаікі асобных фактаў агульную карціну феномена, яго існавання, развіцця і трансфармацыі. Даследчык слушна адзначыў, што малалікасць і характар крыніц XVI ст. не даюць магчымасці раскрыць многія аспекты функцыянавання абшчыны. На наш погляд, кампенсуюць гэтыя прабелы матэрыялы XVII–XVIII стст.,

які ў манаграфіі адначасова мае характар рэтраспектыўных даных. Выкарыстанне шырокіх рамак даследавання дазволіла В.Ф. Голубеву прапанаваць абгрунтаваныя мадэлі абшчыны і яе эвалюцыі.

Аўтар вызначыў наступныя прыкметы абшчыны: удзел калектыву сялян у размеркаванні зямлі, сумесным выкананні плацэжаў і павіннасцей, размеркаванне паміж сялянамі пэўных абавязкаў, устаўленне чарговасці ў іх адбыцці; існаванне калектывных каштоўнасцей, арганізаванае адстойванне ўласных інтарэсаў, прызнанне абшчын як сацыяльна-гаспа-

дарчых і падаткова-павіннасных і судовых адзінак з боку дзяржавы. Па сукупнасці гэтых прыкмет і па іх асобных групах В.Ф. Голубевы вызначыў абшчынную форму арганізацыі сялян. Спецыяльным маркерам наяўнасці абшчыны паслужылі для яго таксама тэрміны «мужы» – сяляне, надзеленыя правам прыняцця прававых рашэнняў (с. 7); «грамада», як абазначэнне аб'екта, дзеясловы «грамадзіцца», «зграмадзіцца», як называнне яе дзеянняў (с. 7).

Вучоны абгрунтавана лічыць, што старцы ўсходніх рэгіёнаў Беларусі – гэта кіраўнікі мясцовых абшчын (с. 95 і інш.). І хоць у гэтым сцверджанні В.Ф. Голубевы не з'яўляецца першаадкрывальнікам, ён падмацаваў яго новымі данымі. Даследчык на матэрыяле розных рэгіёнаў Беларусі прааналізаваў наменклатуру кіраўнікоў абшчын, умовы дзейнасці адзначаных кіраўнікоў (ці абіраліся яны сялянамі, ці прызначаліся ўладамі), іх функцыі, практыку землекарыстання, выплаты падаткаў і выканання павіннасцей, адстойвання абшчынамі сваіх правоў, зрабіў спробу растлумачыць актыўнасць абшчын на ўсходзе Беларусі (с. 130 і інш.).

Аўтар зрабіў выснову, што сялянская абшчына як сацыяльна-падатковы інстытут у дзяржаўных уладаннях на ўсходзе Беларусі ў XVI – першай палове XVII ст. працягвала сваё існаванне, хоць можна заўважыць пастаяннае нарастанне яе падпарадкаванасці ўладам. «У другой палове XVII ст., пасля пачатку татальнай дзяржаўнай практыкі

Сяляне на полі.
Сярэднявеквая
мініяцюра.

павіннаснага і падатковага абкладання індывідуальных гаспадарак, а не валасцей і сёл, роля абшчыны ў сістэме дзяржаўнага кіравання некалькі зменшылася, а яе сацыяльныя пазіцыі значна пагоршыліся. Разам з тым назіраецца тая ж тэндэнцыя, што і на захадзе Беларусі ў сярэдзіне – другой палове XVI ст., г.зн. працяг дзейнасці абшчыны не дзякуючы, а нават насуперак уладам ці пры абьякавасці адносін апошніх да грамады. Адбываецца замацаванне і развіццё тых абшчынных традыцый, якія былі неабходны менавіта сялянам» (с. 120–121). «Дзяржава таксама працягвала падтрымліваць у дзейнасці абшчыны тое, што было ёй выгадна: кругавую паруку пры выплаце даніны і адказнасці пры ўчыненні злачынства кім-небудзь з жыхароў сяла, дзейнасць копнага суда, сумесны збор стацы на жаўнераў і экстраардынарных падаткаў і інш.» (с. 121).

Аналіз выяўленых фактаў даў В.Ф. Голубеву падставу для абгрунтаванай высновы аб тым, што ў перыяд да рэформы ў жыцці сялянства дзяржаўных уладанняў цэнтра і захаду Беларусі валасная абшчына параўнальна з усходнім рэгіёнам адыгрывала меншую ролю. Тут абшчыну стваралі і падтрымлівалі такія віды дзейнасці сялянскага калектыву, як, напрыклад, «пазанадзельнае» землекарыстанне, забеспячэнне грамадскага парадку, сумесны выпас жывёлы (с. 138). Але аграрная рэформа не ліквідавала абшчыну, якая ў некаторых выпадках прыстасавалася да новых эканамічных і сацыяльных умоў (с. 149). Функцыянаванне абшчыны грунтавалася на дзвюх базавых асновах. З аднаго боку, абшчына была часткай сістэмы феадальнай эксплуатацыі, кіравання і кантролю, з другога – яна захоўвала шматлікія элементы свайго традыцыйнага жыцця, заснаванага на звычайным праве (с. 152). На думку В.Ф. Голубева, спецыфіка існавання абшчыны праяўлялася ў перапляценні і спалучэнні гэтых яе ўласцівасцей, «ва ўменні скары-

стаць сітуацыю на карысць грамады і яе членаў» (с. 152). «...Дзяржава прызнавала сялянскую абшчыну, лічылася з ёй і імкнулася па магчымасці скарыстаць пры арганізацыі збору дзяржаўных падаткаў, правядзенні маштабных работ па рамонту крэпасцяў, дарог, мастоў і да т.п.» (с. 152). Праца з крыніцамі дала магчымасць гісторыку выявіць матэрыялы, якія сведчаць, што ў сярэдзіне XVII – першай палове XVIII ст. у некаторых тэрытарыяльна-гаспадарчых адзінках дзяржаўных уладанняў ніякія сур'ёзныя гаспадарчыя справы прадстаўнікоў улады не вырашаліся без удзелу абшчыны (с. 161). Выяўлены таксама факты продажу і здачы ў арэнду зямлі як сялянамі, так і цэлымі сялянскімі абшчынамі ў дзяржаўных уладаннях (с. 163), аб раскладцы чыншу на асобных членаў грамады (с. 170 і інш.), адказнасці грамады за сваіх прадстаўнікоў не толькі за невыкананне імі павіннасцей, але і за розныя проціпраўныя ўчынкі, пазыкі (с. 167) і г.д. Гэтыя факты кардынальна мяняюць усталяваныя ў беларускай гістарыяграфіі ўяўленні аб пазбаўленні абшчыны ўсялякіх правоў і нават аб спыненні яе існавання пасля рэформы сярэдзіны XVI ст. Удзел абшчыны ў землекарыстанні, наяўнасць абшчыннага зямельнага фонду і распараджэнне ім сведчаць пра значную ролю абшчыны ў жыцці беларускай дзяржаўнай вёскі ў другой палове XVII – першай палове XVIII ст. У названы перыяд такі інстытут сялянскай самаарганізацыі існаваў як на сельскім, так і на валасным узроўнях. У другой палове XVIII ст. адбылося пэўнае абмежаванне правоў абшчыны ў сферы землекарыстання, але і гэта не паслужыла фактарам ліквідацыі такой формы арганізацыі сялянства (с. 206).

Разглядаючы абшчыну ў прыватнаўласніцкіх маёнтках Беларусі, В.Ф. Голубеву падкрэсліў, што развіццё многіх прыватных маёнткаў у XVI – першай палове XVII ст. ішло пад уплывам сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў, якія адбываліся ў дзяржаўных уладаннях (с. 218). Асноўнымі найбольш выразнымі паказчыкамі абшчыны ў прыватных уладаннях былі даныя аб кіраўніках абшчыны, карыстанні калектывам сялян ворнымі землямі і ўгоддзямі, калектывным выкананні плацяжоў і павіннасцей, існаванні агульных выганаў,

Жніво. Сярэдне-
вядковая мініяцюра.

сенакосаў і іншых угоддзяў, самаідэнтыфікацыі прадстаўнікоў абшчыны (с. 219–220). Як паказаў аналіз крыніц, у іх часцей за ўсё сустракаецца інфармацыя пра абшчынную адміністрацыю, на падставе чаго даследчык выказаў меркаванне, што абшчына знаходзілася пад большым, параўнальна з дзяржаўнымі і царкоўнымі маёнткамі, кантролем землеўладальніка (с. 225). Абагульняючы атрыманыя вынікі даследавання абшчыны ў прыватнаўласніцкіх уладаннях у другой палове XVII – першай палове XVIII ст., В.Ф. Голубеў адзначаў, што абшчына ў гэтых уладаннях працягвала існаваць. «Разам з тым, – піша вучоны, – роля абшчыны ў прыватных маёнтках на захадзе і ў цэнтры Беларусі прасочваецца менш выразна, чым на ўсходзе, што тлумачыцца, у першую чаргу, большай удзельнай вагой паншчыны на захадзе і ў цэнтры, а таксама правядзеннем тут феадальнымі ўласнікамі палітыкі па ўмацаванню індывідуалізацыі сялянскага землекарыстання і падатковага і павіннаснага абкладання. Менш заўважнай у параўнанні з магнацкімі ўладаннямі была таксама роля абшчыны ва ўладаннях сярэдняй і асабліва дробнай шляхты, дзе гаспадары самі жылі ў вёсцы і рэгулявалі не толькі арганізацыю гаспадарчых адносін, але і сам быт насельніцтва. Тым не менш сельская абшчына працягвала існаваць у беларускай прыватнаўласніцкай вёсцы і ў другой палове XVII – першай палове XVIII ст.» (с. 237). І, згодна з высновамі аўтара, нават да канца XVIII ст., нягледзячы на тое, што яе роля як інстытута сялянскай самаарганізацыі некалькі знізілася (с. 245).

У асобным раздзеле кнігі разглядаецца сельская абшчына ў царкоўных уладаннях. Аўтар падкрэслівае, што крыніц, якія б пралівалі святло на дзейнасць абшчыны ў царкоўных уладаннях, дайшло параўнальна мала, але іх аб'ёму дастаткова, каб даказаць прысутнасць абшчыны і выявіць некаторыя асноўныя яе функцыі (с. 246). Роля абшчыны была больш адчувальнай у чыншавых сёлах. Сяляне Віленскага біскупства абшчынай збіралі чынш, размяркоўваючы яго паміж гаспадаркамі. Абшчыны некаторых вёсак, якія належалі названаму біскупству, не толькі мелі ўгоддзі агульнага карыстання, але трымалі ў арэндзе млын і карчму,

збіралі рачное мыта (сяло Ворсічы Мазырскага павета), арандавалі азёры (сяло Праскурнічы Рэчыцкага павета). Сумесная нерухомая маёмасць была ў абшчыніцкай сёл Цярэнічы і Уваравічы Рэчыцкага павета, якія разам будавалі млын (с. 252–253). Згодна з данымі, устаноўленымі В.Ф. Голубевым, у сялян многіх уладанняў даніна і грашовыя выплаты прызначаліся на ўсё сяло, яны збіраліся і здаваліся сялянамі разам, хоць і размяркоўваліся паміж рознымі

гаспадаркамі. Такая сістэма называлася «порубам» і з'яўляецца прамым доказам існавання абшчыны. Акрамя складак на выплату падаткаў і на ўнутраныя патрэбы абшчыны, сяляне разам плацілі за землі і ўгоддзі агульнага карыстання. З выяўленых В.Ф. Голубевым «порубных рээстраў» некаторых уладанняў Віленскага біскупства,

у якіх адзначана колькасць сабраных з вёсак грошай і збожжа, вынікае, што валасная абшчына фінансавала практычна ўсе выдаткі воласці, у тым ліку збірала падымнае, аплачвала харчаванне рамеснікаў і жалаванне старцу, рабіла складкі «на гонт», «на звон», «за дуб для парома» і інш. Некаторыя запісы дазваляюць выказаць меркаванне аб тым, што валасная абшчына мела сваю «касу», якая знаходзілася ў старца (с. 264–266). Паводле высновы аўтара, і ў другой палове XVIII ст. абшчына ўдзельнічала ў размеркаванні чыншу і рэгулявала карыстанне агульнымі ўгоддзямі.

В.Ф. Голубеў звярнуў увагу, што царкоўныя землеўладальнікі імкнуліся пашыраць функцыі грамады, зацвёрджаць элементы сялянскага самакіравання (с. 288). Абшчына не знікла. «Яна мяняла свае функцыі, прыстасоўвалася да новых эканамічных і палітычных умоў, але жыла, бо была патрэбна сялянству як інсты-

Сяляне ў пана.
Малюнак
канца XVIII ст.

тут яго самаарганізацыі і феадалам, якія пастаянна імкнуліся выкарыстаць грамаду ў якасці калектыўнага павіннаснага і падаткаплацельшчыка» (с. 289). Такім чынам, агульная выснова даследавання – абшчына існавала ў беларускай вёсцы да канца XVIII ст., да моманту ўключэння Беларусі ў склад Расійскай імперыі (с. 290).

Заслугоўвае станоўчай ацэнкі і склад выдання. В.Ф. Голубеў аднаўляе «старую і добрую» традыцыю публікаваць у якасці дадаткаў найбольш значныя крыніцы па тэме даследавання. Працу з выданнем значна аблягчае імяны і геаграфічны паказальнік, уключэнне якога ў буйныя манаграфіі ў Беларусі, на жаль, яшчэ не стала ні традыцыяй, ні правілам. Даследчык увёў карысную практыку – не толькі фіксаваць шыфр архіўных крыніц, але і прыводзіць іх загаловкі, якія адразу арыентуюць чытача на характар і змест архіўнага дакумента.

Ёсць і некаторыя заўвагі да кнігі В.Ф. Голубева. Хацелася б атрымаць больш разгорнутую інфармацыю аб тым, у якім прававым і сацыяльным кантэксце функцыянавала абшчына ў XVI–XVIII стст., якім было яе паходжанне, якія архаічныя рысы яна захоўвала, чаму змагла існаваць не толькі ў XVI ст., але таксама ў XVII–XVIII стст. Абшчына на беларускіх землях не была ўнікальнай з’явай. Падобныя формы самаарганізацыі сялянства ў той ці іншы перыяд функцыянавання грамадства добра вядомыя з гістарычнай літаратуры па іншых краінах Еўропы. Вынікі параўнальнага аналізу ўзбагацілі б працу В.Ф. Голубева новымі гістарычнымі фактамі і іх інтэрпрэтацыямі, не гаворачы ўжо аб нескарыстанай магчымасці інтэграваць даныя аб беларускай абшчыне ў больш шырокі кантэкст еўрапейскай гісторыі.

Незразумела, чаму ўключаны ў кнігу падраздзелы, прысвечаныя польскай, расійскай, украінскай гістарыяграфіі, дзе

Адзёныя беларускіх сялян. Малюнак канца XVIII ст.

асвятляецца гісторыя вывучэння форм арганізацыі сялянства адпаведна ў Польшчы, Расіі, Украіне. Бо калі матэрыял па гісторыі гэтых форм арганізацыі не ўжыты ў манаграфіі ў параўнаўчым плане, увядзенне такіх падраздзелаў парушае структуру выдання. Працу, у якой разглядаюцца розныя аспекты функцыянавання абшчыны на працягу такога шырокага перыяду, можна было структураваць больш дробна (пры дапамозе загаловаў і іншых неабходных у такіх выпадках сродкаў).

Аднак выказаныя заўвагі не зніжаюць значэння атрыманых вынікаў. Аўтару ўдалося абгрунтавана паказаць, што сялянская абшчына існавала на тэрыторыі Беларусі ў XVI–XVIII стст. ва ўсіх відах землеўладання. Манаграфія В.Ф. Голубева чарговы раз сведчыць, што ў Беларусі адбыўся паварот да навуковага вырашэння праблем сацыяльнай гісторыі Сярэднявечча і ранняга Новага часу, аб «сацыяльным» павароце ў асобна ўзятай – беларускай – гістарыяграфіі апошніх двух дзесяцігоддзяў. Рэцэнзуемая кніга – прыклад таго, які вялізны патэнцыял у плане ўвядзення ў навуковы зварот архіўных крыніц мае гісторыя Беларусі, асабліва другой паловы XVI – XVIII ст.; гэта змястоўнае даследаванне, якое з’яўляецца значным укладам у сацыяльную тэматыку гісторыі Беларусі. У манаграфіі вызначаны рэчышча і перспектывы даследаванняў, звязаных з гісторыяй беларускага грамадства не столькі як «грамадства груп» (на Захадзе гэты кірунак прадстаўлены, у прыватнасці, даследаваннямі вядомага гісторыка О.Г. Экселе), якія адносіліся да розных мажорнаструктур, сістэм адносінаў, ва ўзаемадзеянні і канфліктах адзначаных груп.

Сабраны і сістэматызаваны ў ёй матэрыял можа стаць арыенцірам і базай для правядзення лакальных, мікрагістарычных, тыпалагічных і параўнаўчых даследаванняў па гісторыі сялянскіх супольнасцей беларускага грамадства Сярэднявечча і ранняга Новага часу.

Аляксандр ГРУША,
кандыдат гістарычных навук,
загадчык аддзела гісторыі Беларусі
Сярэдніх вякоў і ранняга Новага часу
Інстытута гісторыі НАН Беларусі